

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:2 • 2004

Debatt

Civiliseringsprocessen – en konstruktion?

Av Dag Lindström

Sedan 1980-talet har civilisering och civiliseringsteorier diskuterats i både internationell och svensk forskning. Efter att under flera årtionden ha varit mer eller mindre bortglömt vann Norbert Elias studie av civilisationsprocessen stor uppmärksamhet och verket översattes mot slutet av 1980-talet även till svenska. Civiliseringsprocessen innebar en långsiktig förändring av människors beteendemönster. Mellan medeltid och nutid framträder en ökad förmåga till självkontroll, behärskning och förmåga att lägga band på spontana impulser. Människor blev mer medvetna om sig själva såsom individer. Förmågan till självdistans ökade samtidigt som den utåtriktade personliga aggressiviteten minskade. Processen var, enligt Elias, nära förbunden med formeringen av en stark centraliserad statsmakt under tidigmodern tid. Det fysiska våldet monopoliserades och adelns roll som krigararistokrati försvagades. Allt större områden präglades därmed av relativt fredliga förhållanden och våld togs inte längre för givet. Den nya hovkulturen tilldelades, tillsammans med den uppstigande borgarklassen, en central roll i utvecklingen. Självkontroll och behärskning blev också en självmedveten elits sätt att markera sin egen betydelse såsom civiliserad.¹

Elias uppmärksammades tidigt i Sverige av bland andra Nils Runeby och Eva Österberg.² De svenska forskare som i första hand har kommit att förknippas med ett civiliseringsteoretiskt perspektiv är emellertid Arne Jarrick och Johan Söderberg. I en rad böcker och artiklar har de lagt fram sin tolk-

1. Norbert Elias, *Sedernas historia. Del I av Norbert Elias civilisationsteori*, Stockholm 1989; Norbert Elias, *Från Svärdet till plikten. Samhällets förvandlingar. Del II av Norbert Elias civilisationsteori*, Stockholm 1991. Boken gavs ut redan 1939 under titeln *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. I sammanhanget finns också anledning att uppmärksamma *Tyskarna och civilisationens bräcklighet*, Stockholm 1996, där Elias betonar civilisationens bräcklighet och dess karaktär av process snarare än givet tillstånd.

2. Se exempelvis Nils Runeby, "Barbarei oder Zivilität: Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft im 17. Jahrhundert", i Göran Rystad (ed), *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*, Lund 1983; Eva Österberg, "Väld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talets Sverige", *Scandia* 1983:1; Eva Österberg, "Civiliseringsprocesser och 1600-talets svenska bondesamhälle – en historia med förhinder", *Saga och sed* 1985.

ning av civiliseringsteori och drivit tesen att (det svenska) samhället blivit mer civiliserat sedan den tidigmoderna epoken. Syftet med denna artikel är att inleda en diskussion kring Jarricks och Söderbergs tolkning av civilisationsteori, att återuppta diskussionen om hur våldets historia skall tolkas, samt att väcka frågan om civiliseringsprocessens diskursiva sida.

Civilisering enligt Arne Jarrick och Johan Söderberg

Redan 1982, innan Elias på allvar börjat uppmärksammas i Sverige, hävdade Arne Jarrick att domböcker från det sena 1500-talets och det tidiga 1600-talets Stockholm gav exempel på människor som tycks ha behärskats av aggressivitet och primitivt lustsökande. De kunde offra både sitt eget och andras liv på ett lättvindigt och oförberett sätt. Folk slog ihjäl varandra för minsta obetydlighet.³ Resonemanget återkom 1987 i *Den himmelske älskaren. Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Stockholm*. Plötslig vrede och bristande impuls kontroll låg bakom den stora mängd dråp och andra våldsbrott som registrerats i domböcker från 1600-talet. Många brott straffades också med döden. Överhet och menighet förenades därmed i en gemensam och skrämmande likgiltighet för livet.⁴

1990 presenterade Johan Söderberg, i preliminär form, flera av de tankegångar som sedan blivit kärnan i hans och Arne Jarricks tolkning av civiliseringsprocessen. Utvecklingen av brottmål och tvister mellan 1540 och 1660 visade en tendens mot minskande andel våld och förtal medan formella tvister efterhand tenderade att öka i betydelse. Söderberg tolkade detta som en förskjutning från personliga konflikter till mer avpersonifierade och formaliserade sakärenden. Han menade också att människor fick ett mer utvecklat och mångfacetterat kontaktnät. Olika samarbetsstrategier utvecklades och det skrivna kontraktet fick allt större betydelse. Därmed kom den personliga hedern att spela en mindre framträdande roll och brutaliteten mellan människor avtog. Söderberg ifrågasatte om kontroll och disciplinering kunde utgöra huvudförklaring och diskuterade i stället ett samband med de civiliseringsprocesser som Elias uppmärksammat. På vissa punkter var han dock kritisk. Det gällde framförallt sambandet med hov, centralmakt och den tidigmoderna statsformeringsprocessen. Söderberg argumenterade i stället för en civiliseringsmodell som bygger på en mer spontant och underifrån

3. Arne Jarrick, "Freud och historien", *Scandia* 1982:1, s 134.

4. Arne Jarrick, *Den himmelske älskaren. Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Stockholm*, Stockholm 1987, s 11f.

framväxande civilisering. Processen ägde rum i lokalsamhället och var oberoende av statsmakten. Det var sålunda en på flera punkter starkt modifierad civiliseringsteori som Söderberg 1990 presenterades som tänkbar modell för att tolka empiriska iakttagelser i det tidigmoderna svenska domboksmaterialet.⁵

1993 vidareutvecklade Söderberg sina resonemang i boken *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750–1870*. Innebörden i civiliseringen preciseras till "ett ökat ömsesidigt hänsynstagande mellan människor". Våldet, framförallt det dödliga våldet, tilldelades en central roll som indikator på civilisering. Om människor har kunnat lösa sina mellanhavanden på annat sätt än genom våld, visar detta på en förmåga att ta hänsyn till andra människors intressen och behov. Vid sidan av våldet valde Söderberg att lyfta fram ett antal andra aspekter av civiliseringens ömsesidiga hänsynstagande: reaktioner mot brutalitet; personlig autonomi; tolerans för andras särart; omsorg om svaga samt allas möjlighet till deltagande i samhället. Söderberg lanserade också hypotesen att tilltagande arbetsdelning var en viktig orsak till ökande tolerans och fredlig samverkan. Studiens empiriska del består i ett antal kvantitativa delstudier, såsom frekvensen av mord, barnamord, avrättningar, självmord och nattvardsgång samt graden av befolkningsrörlighet, marknadsinvolvering och arbetsdelning. Vidare studerades barnkvävningar, vaccination, anlitan det av barnmorskor och behandlingen av ogifta mödrar samt kollektiva nyttigheter såsom spannmålsmagasin, brandförsäkringar, våghållning och fattigvård.⁶

Jarrick och Söderberg har efterhand formulerat en gemensam ståndpunkt kring civiliseringen. Där betonas kontrasten mellan å ena sidan mänskliga relationer präglade av respekt och hänsyn och å andra sidan sådana som präglas av kränkningar och fördömanden. Civilisering definieras följaktligen som en process mot ökat ömsesidigt hänsynstagande. Fyra grundläggande aspekter har lyfts fram: respekt för människoliv; omsorg om svaga grupper; rätt till likvärdig behandling samt personlig autonomi och tolerans. Vidare menar de att civilisering handlar om en tilltagande mellanmänsklig empati. Återigen står deras resonemang i kontrast till Elias. Civilisering i Jarricks och Söder-

5. Johan Söderberg, "En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660", *Historisk tidskrift* 1990:2, s 229–259.

6. Johan Söderberg, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750–1870. En regional analys*, Stockholm 1993, s iii–vi, iff. Jämför även Johan Söderberg, "Den moderna människans uppkomst", i Johan Söderberg, *Den moderna människans uppkomst och andra uppsatser*, Stockholm 2000.

bergs bemärkelse behöver inte innebära ökad impuls kontroll utan kan till och med leda till att önsknings och impulser frigörs.

1990 lanserade Söderberg civiliseringsperspektivet som en möjlig tolkningsram. 1994 konstaterade Jarrick och Söderberg gemensamt att: "perioden 1600–1850 i vissa grundläggande mänskliga avseenden verkligen innebära en genuin civilisering av samhällslivet."⁷ Civiliseringsprocessen har fått status av fastslaget faktum. 1998 presenterade Jarrick och Söderberg en ny studie där de frågade sig om umgänget mellan människor har blivit mer mänskligt, om det har blivit mer civiliserat och om det därmed också har blivit lättare att vara människa? I *Odygd och vanära* jämfördes material från olika rättsinstanser i Stockholm åren 1681 och 1780. Det grova våldet mellan människor minskade. De verbala kränkningarna minskade och viljan att nå förlikning ökade. Jarrick och Söderberg menar också att myndigheternas inblandning i människors egna angelägenheter minskade. Samtidigt fanns inte några tecken på att domstolarna hade blivit mer professionellt distanserade. Tillgänglighet och flexibilitet förblev framträdande drag, även om den folkiga aktiviteten minskade. Rättskipningen fortsatte också att sekulariseras. Jarrick och Söderberg återkommer till att civilisering handlar om att människor har blivit mindre kränkande mot varandra och i högre grad visar respekt för allas lika värde. De slår också fast att många människor i 1500-talets samhälle var lättkränkta samtidigt som de själva hade lätt för att kränka andra. Den stora mängden dödligt våld visar detta. Deras slutsats blir också att utvecklingen generellt gått mot allt färre kränkande handlingar, både mellan vanligt folk och mellan myndigheter och undersåtar/medborgare.⁸

Det är tydligt att impuls kontrollen har fått träda i bakgrunden och att utveckling mot ett mer empatiskt förhållningssätt har kommit att betonas allt mer. I en artikel från 1995 identifierade Arne Jarrick civiliseringsprocessen som en övergång från i grunden kränkande till empatiska sociala relationer. Förmågan att kontrollera destruktiva impulser är givetvis viktig, men ändå underordnad utvecklingen mot ökande empati. Människor har helt enkelt blivit bättre på att ta hänsyn till andras behov då de tillfredsställer sina egna.⁹ Jarrick och Söderberg har gjort frågan om civilisering till en cen-

7. Arne Jarrick & Johan Söderberg, "Inledning", i Arne Jarrick & Johan Söderberg (red), *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*, Stockholm 1994, s 9–20. Citatet är hämtat från s 12.

8. Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm 1998, s 15, 215–237.

tral aspekt av den tidigmoderna samhällsomvandlingen. Deras teser är kontroversiella. De har utsatts för kritik och de har själva gått i hård polemik mot andra forskare.¹⁰ Samtidigt har deras tolkning egentligen aldrig blivit föremål för någon mer systematisk granskning. Det finns sålunda all anledning att åter ta upp diskussionen om civiliseringsbegreppet och grunderna för civiliseringsteorin som ett sätt att fånga en genomgripande förändringsprocess. Civiliseringsperspektivet, så som det har formulerats av Jarrick och Söderberg, innehåller flera moment. Förändringen rymmer både tilltagande impuls kontroll och tilltagande förmåga till empati, samt en minskning av mängden kränkande handlingar. Perspektivet innehåller även uttalanden om det tillstånd som föregick civiliseringen. Låt oss dock börja med det som ofta fått utgöra utgångspunkt för resonemangen, nämligen våldsbrottsligheten.

Våldet

Det råder stor enighet om att mängden våldsbrott har genomgått en markant minskning från medeltid till 1900-tal. Tydligast mätbar är denna förändring beträffande det dödliga våldet.¹¹ Frågan är dock hur den stora mängden registrerade våldshandlingar under äldre tid skall tolkas och vilka faktorer som ligger bakom den långsiktiga nedgången. Flera forskare som i princip ställer sig positiva till Elias civiliseringsteori betonar ändå att denna knappast erbjuder någon uttömmande och heltäckande förklaring till våldsbrottslighetens utveckling. Även om civiliseringsteorin kan förklara en långsiktig nedgång i våldet, har den svårare att förklara mer kortsiktiga förändringar, så som det tidiga 1800-talets uppgång i registrerat våld. En förutsättning för den höga frekvensen registrerat våld är också att våldshandlingar i stor utsträckning faktiskt hanterades som rättsaker. I ett affektstyrt våldssamhälle borde våld, inte minst dödligt våld, snarare ha lett till självpåtagen hämnd eller krav på

9. Arne Jarrick, "Framstegsskräcken inom historieforskningen. Ett försök till nyansering", *Häftan för kritiska studier* 1995:3, s 5f.

10. Jämför t ex Jarrick 1995; Hans Andersson, "Heder och civilisering", *Historisk tidskrift* 1996:2, s 283ff; Johan Söderberg, "Genmåle till Hans Andersson", *Historisk tidskrift* 1996:2, s 286ff; Gudrun Andersson, "Civilisering e silentio", *Historisk tidskrift* 1999:1, s 79–83.

11. Se exempelvis Lawrence Stone, "Interpersonal Violence in English Society", *Past and Present* 108, 1985; Eva Österberg, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar", *Scandia* 1991:1; Julius Ruff, *Violence in Early Modern Europe, 1500–1800*, Cambridge 2001, s 130f; Heikki Ylikangas, Jens Christian V Johansen, Kenneth Johansson & Hans Eyvind Næss, "Family, State and Patterns of Criminality. Major Tendencies in the Work of the Courts, 1550–1850", i Eva Österberg & Solveig Bauge Sogner (eds), *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo 2000, s 67–79.

vedergällande bestraffningar. Faktum är att det äldre nordiska rättegångsmaterialet uppvisar relativt få tecken på detta.¹²

Många av dem som studerat äldre rättskipning har betonat ett påfallande inslag av konfliktlösning, förlikningar och överenskommelser i det äldre skandinaviska rättssystemet.¹³ Dessa mönster nyanserar med nödvändighet bilden av ett rakt igenom affektstyrt handlande. Det har funnits ett utvecklat socialt regelverk kring våld och bemötandet av våld. Handlingarna har långt ifrån alltid varit spontana och oreglerade. Flera forskare har uppmärksammat att både politiskt och socialt våld ofta styrdes av komplicerade normsystem och i många fall tog sig mer eller mindre ritualiserade uttryck.¹⁴

I Sverige har Lars Magnusson visat att de smideshantverkare, som stod för en betydande del av våldsbrottsligheten i 1800-talets Eskilstuna, ingalunda agerade utifrån tillfällig och slumpartad affekt. Deras handlande utgick från en bestämd kulturell kontext där hantverkarna använde våld för att markera sin särart gentemot andra grupper och för att stärka sin egen identitet som en exklusiv och yrkesskicklig grupp. Magnusson varnar i detta sammanhang också för att på ett oreflekterat sätt överta myndigheternas bild av smederna som enbart bråkiga, oregerliga och vilda.¹⁵ Liknande mönster framträder i Lars Geschwinds undersökning av universitetsstudenter under stormakts-tiden; även dessa brukade systematiskt och medvetet våld för att stärka sin egen grupptillhörighet och för att markera sin status gentemot andra grupper.¹⁶ Även Johan Söderberg ställde sig 1990 tveksam till att generellt uppfatta våld som uttryck för svag affektkontroll. Våldet har ofta styrts av bestämda regler och våldshandlingar är sällan slumpartade och ostrukturerade, menade han då.¹⁷

Det är uppenbart att det tidigmoderna Europa uppvisar en inställning till våld som skiljer sig från vad vi möter i vår egen tid. Vid sidan av den höga våldsfrekvensen är det också ett välkänt faktum att även väletablerade personer ofta brukade våld utan att detta tycks ha haft någon skuldig inverkan på

12. Jämför Österberg 1991, s 81; Ylikangas m fl 2000, s 79.

13. Se Dag Lindström, "Från lokal konfliktlösare till administrativ stab. Råd och kämnärsrätt i Karlstad under 1600-talet", *Scandia* 2003:1, särskilt s 7f och där anförd litteratur.

14. Se t ex Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge 1997, s 85–116; Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998; Guy Halsall (ed), *Violence and Society in the Early Medieval West*, Woodbridge 1998; Ruff 2001, s 160–183.

15. Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna, 1800–1850*, Stockholm, s 1–58, 255–264.

16. Lars Geschwind, *Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet*, Uppsala 2001.

17. Söderberg 1990, s 250.

deras sociala renommé.¹⁸ En rad forskare framhåller att äldre tiders höga våldsfrekvens kan knytas till en framträdande hederskultur. Äran måste försvaras mot varje form av angrepp och våld uppfattades som ett legitimt sätt att värna ärans sociala kapital. Detta våld kan inte reduceras till primitiv affekt. Konflikterna följde ofta ett närmast ritualiserat schema och våldet strukturerades av sociala regelverk. För den angräpnade var våld, eller någon annan motåtgärd, helt enkelt socialt nödvändigt, eftersom den som fått sin heder ifrågasatt därmed också var försatt i en oklar social position som ovillkorligen måste upphävas. Samtidigt fanns en överordnad social norm som sade att konflikter och oordning måste undvikas. De utgjorde hot mot den vardagliga tryggheten och de utsatte den gemensamma kollektiva äran för risker. Alltså måste våldet stävjas och konflikter lösas. Sammantaget ledde detta till en stor benägenhet att både använda och beivra våld.¹⁹

Pieter Spierenburg framhåller att samhällen, där heder och skam har en framträdande roll, gärna förbinder socialt anseende med fysiskt mod och förmåga att kraftfullt parera kränkningar. I sådana sammanhang framträder även en tydlig genusordning. Manlighet förknippas vanligen med aktivitet medan passivitet uppfattas som kvinnligt. En man som inte besvarar ett angrepp blir därmed dubbelt förolämpad. Samtidigt skänker angreppet i sig ökad heder åt angripanden som visar mod och handlingskraft även om angreppet tillbakavisas. Detta är, enligt Spierenburg, också ett exempel på att mänskligt handlande alltid måste analyseras utifrån sin specifika sociokulturella kontext. I en annan kulturell kontext kan sambandet mellan våld och heder vara det omvända. En hedervärd person förväntas inte alls reagera aggressivt på en förolämpning.²⁰

18. James A Sharpe, *Crime in Early Modern England*, London 1984, s 94–99; Dag Lindström & Eva Österberg, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, Uppsala 1988, s 154; Jan Sundin, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Lund 1992, s 98; Dag Lindström, "Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden", *Historisk tidskrift* 1994:4, s 532; Ylikangas m fl 2000, s 76.

19. Susanna Burghartz, "Zur Funktion städtischer Gerichte im Spätmittelalter. Das Züricher Ratsgericht", *Zeitschrift für historische Forschung* 1989; Hans de Waardt, "Ehrenhändel, Gewalt und Liminalität. Ein Konzeptualisierungsvorschlag", i Klaus Schreiner & Gerd Schwerhoff (Hrsg), *Verletzte Ehre. Ehrenkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Köln 1995; Michael Frank, "Ehre und Gewalt im Dorf der Frühen Neuzeit. Das Beispiel Heiden (Grafschaft Lippe) im 17. und 18. Jahrhundert", i Schreiner & Schwerhoff 1995.

20. Pieter Spierenburg, "Masculinity, Violence and Honour. An Introduction", i Pieter Spierenburg (ed), *Men and Violence. Gender, Honour and Rituals in Early Modern Europe and America*, Columbus 1998. Beträffande det komplicerade regelverk som styr vilka angrepp som skall besvaras och vilka som kan och bör ignoreras, se Pierre Bourdieu, "Hederskänslan", i Pierre Bourdieu, *Kultursociologiska texter*, Stockholm 1986.

Det finns en rad exempel som visar på att våld i många samhällen har uppfattats som ett accepterat sätt att manifesteras och försvara både individers och grupperns ära. Det har även varit möjligt att stärka sin egen status genom ett aggressivt handlande. Våldet har fungerat som ett medel för social positionering. Kanske har det till och med verkat stabiliserande i vissa sammanhang. Samtidigt har det funnits tydliga gränser för vilket våld som varit socialt accepterat. Vissa handlingar har betraktats som avskräckande och belagts med hårda straff. Så var exempelvis fallet då Anders Bengtsson 1584 av rådsturätten i Stockholm dömdes till stegling sedan han misshandlat sin son till döds. Under rättegången betonades att han uppträtt på ett oskäligt, okristligt och omänskligt sätt. Han hade betett sig som en tyrann och gjort sig skyldig till otillbörlig hämndgirighet. Faderns handlande gick emot "all naturlig benägenhet, kärlek, tålmod och medlidande".²¹ Fallet är på många sätt extremt, men visar ändå att åtminstone vissa sociala relationer förväntades präglas av behärskning och empati

Ett förtydligande kan nu vara på sin plats. Det är inte min avsikt att driva tesen att affekt saknar betydelse för våldshandlingar. Givetvis har många våldshandlingar begåtts i vredesmod och kanske kunnat undvikas om parterna lagt band på sina känslor. Lika självklart är det att förmågan till empati kan verka hämmande på ett spontant hämndbegär. Däremot förefaller det tveksamt om affekt respektive affektkontroll är tillräckliga eller ens de mest lämpade kriterierna för att förklara mer övergripande förändringar i våldsfrekvens. Samma sak kan sägas om empati som kriterium. Det faktum att affekt och bristande empati kan antas öka benägenheten att begå våldshandlingar, betyder inte omvänt att våld alltid behöver ha sin grund i bristande affektkontroll och avsaknad av empati eller att stora skillnader i våldsfrekvens med nödvändighet har sin orsak i just dessa faktorer.

Empati och kränkningar

Empiriskt finns det mycket som skulle kunna tala emot en tolkning av det moderna samhället som i grunden mer empatiskt än tidigare skeden i historien.²² Jarrick och Söderberg tilldelar ändå förmågan till empati en avgörande roll i sin tolkning av civiliseringsteorin. Människor har med tiden blivit mer kapabla till empati. Frågan är dock om det överhuvudtaget är möjligt att

21. Dag Lindström, "Våld, förtal och förlikningar i Stockholm 1475–1625", *Rättshistoriska studier* 14, Stockholm 1988, s 97f.

22. Jämför exempelvis Peter Englund, *Brev från nollpunkten. Historiska essäer*, Stockholm 1996.

mäta och jämföra graden av empati genom historien. Vilka metoder och kriterier skall i så fall brukas? Jarricks och Söderbergs resonemang förutsätter en tämligen bestämd korrelation mellan den generella graden av empati och benägenheten att slå ihjäl sin omgivning. Sambandet är problematiskt på flera sätt. För det första kan det finnas många andra orsaker till att människor tar till våld än att de saknar förmåga till empati. För det andra är det väl också troligt att varje individs förmåga till empati är högst variabel, beroende på vem som är objekt för den potentiella empatin och den specifika situation individen befinner sig i. För det tredje är det trots allt så att de flesta människor inte jämt och ständigt har misshandlat och dödat varandra. Inte ens i ett så våldsbenäget samhälle som 1500-talets Stockholm kan det antas att våld har utgjort mer än en mycket liten del av den samlade mängden av sociala handlingar. Ett generellt omdöme om den tidigmoderna människans förmåga till affektkontroll och empati kan sålunda inte byggas enbart på en observation av mängden bestraffade våldshandlingar.

Ett grundläggande problem är att Jarrick och Söderberg egentligen inte har operationaliserat de centrala begreppen affektkontroll och empati. Det saknas en övertygande koppling mellan empiriska iakttagelser och generella slutsatser. På vilket sätt kan det visas att våld återspeglar bristande empati och på vilket sätt utgör mängden våld en säker indikator på den generella empatinivån? Våldsfrekvensen kan bara användas på det sättet om andra möjliga faktorer har kunnat elimineras. Så har inte skett. Det har inte ens diskuterats på ett systematiskt sätt. Liknande invändningar kan resas mot andra kvantitativa iakttagelser som ligger till grund för deras slutsatser. En viss korrelation mellan företeelser som självmord, nattvardsgång, vaccination och uppförandet av spannmålsmagasin är inte i sig ett bevis för att det ägt rum en övergripande civiliseringsprocess.

I vissa fall är den empiriska basen dessutom tämligen smal. Det gäller framförallt Jarricks resonemang om den tidigmoderna människans bristande affektkontroll. Slutsatserna grundar sig ofta på enstaka exempel, vilket är en otillräcklig grund för att fälla sådana generella omdömen. Liknande, eller värre, exempel på likgiltighet inför liv och säkerhet och uttryck för bristande empati och affektkontroll kunde med lätthet hämtas från vår egen tid. Här behövs också en mer ingående diskussion och analys av vilka kvalitativa slutsatser som egentligen kan dras utifrån enskilda exempel. Källmaterialet får inte läsas utifrån en nutida kontext utan måste sättas in i sitt eget sammanhang. Notisererna är ofta kortfattade och händelseförlopp som sträckte sig över

flera timmar eller kanske flera dagar kan vara sammanfattade på några få rader. Skrivarna har noterat vad de, utifrån sina behov och sin tids rättstänkande, fann nödvändigt att dokumentera utan tanke på vår önskan om att följa hela händelseförloppet och att få veta något om förövarens motiv och psykiska kapacitet. Det korthuggna språket i rättsprotokollen får emellertid inte förleda den nutida läsaren till att tro att den tidens tankar och handlingar därmed var lika korthuggna.

Civilisering som diskurs

Jarrick och Söderberg har tagit ett etablerat begrepp och delvis fyllt det med nytt innehåll. Affektkontrollen har tonats ned medan förmågan till empati har tillkommit som en avgörande sida av civiliseringsprocessen. En annan viktig skillnad är att Jarrick och Söderberg talar om en civilisering underifrån medan Elias tydligt lägger fokus på samhällets elit. Det var den som var drivande och det var den som framställde sig själv som civiliserad.

Civiliseringsprocessen kan beskrivas och den kan diskuteras utifrån att den uppfattas som en realitet, det vill säga att en faktisk civilisering har ägt rum. Den process som Jarrick och Söderberg talar om är då delvis en annan än den som Elias har beskrivit. Elias utgår i hög grad från ett normativt källmaterial, såsom etikettshandböcker. Fokus ligger i första hand på eliter och deras behov av att avgränsa sig från andra grupper. Civiliseringen rymmer dimensioner av makt och maktstrategier. Det civiliserade beteendet framstår i hög grad som uttryck för social positionering, som ett maktmedel och som ett sätt att legitimera hierarki och underordning. Det finns uppenbara paralleller mellan Elias civilisationsteori och Peter Burkes resonemang om elitens distansering och successiva avståndstagande från den folkliga kulturen i det tidigmoderna Europa. Folkkulturen framställdes gärna, av dem som ville reformera den, som hednisk, tygellös, opassande och omoralisk.²³ Civiliseringsprocessen torde därmed på ett fruktbart sätt kunna behandlas som ett diskursfenomen. Det har funnits tydliga politiska och sociala behov hos eliter att i ett visst historiskt skede framställa sig själva som civiliserade och att samtidigt identifiera andra som ociviliserade. Konstruktionen av det civiliserade är direkt förbunden med och beroende av konstruktionen av det ociviliserade. Detta är för övrigt ett tema som Elias själv ägnar ett ganska stort utrymme.²⁴ Ett sådant perspektiv aktualiserar en rad intressanta frågor.

23. Peter Burke, *Folklig kultur i Europa 1500–1800*, Stockholm 1983.

24. Elias 1989, s 83–138.

Vem identifierar civilisering, på vilket sätt och i vilket syfte? Vilka egenskaper, företeelser, handlingstyper, föreställningar med mera definieras som ociviliserade och därmed som oönskade. I vilka historiska sammanhang har sådana distinktioner varit särskilt betydelsefulla och vilka sociala grupper har använt sig av dem? En sådan civiliseringsprocess är dock någonting helt annat än den civilisering som Jarrick och Söderberg talar om. Eller, är det möjligt att en folklig, underifrån kommande autonom civilisering uppträder som reaktion på eliternas civiliseringsdiskurs, på samma sätt som Burke observerar ett skede av inre reformering av folkkulturen ofta kombinerad med en kritisk hållning till överhetens seder och bruk?

Väldets historia – kultur eller psykologi?

Jag menar att affekt och affektkontroll inte räcker till som förklaring till den höga våldsfrekvensen under äldre tid eller till den långsiktiga nedgången i våld. Samma sak gäller frågan om empati. Det är möjligt att grundläggande förskjutningar i affektbenägenhet, självkontroll och förmåga till empati har spelat en roll, men detta återstår att leda i bevis. Samtidigt finns det, menar jag, mycket starka indikationer på att våld, våldsbänagenhet, attityder till våld liksom även rättssystemets sätt att hantera och reagera på våld rymmer kulturella dimensioner. I detta sammanhang är det viktigt att framhålla att en kulturell analys av våld inte i sig innebär kulturell relativism.²⁵ Det är ett sätt att förklara och begripliggöra, inte ett sätt att rättfärdiga eller urskulda. Sådana avskryvbara fenomen som kvinnlig könsstympning eller så kallade hedersmord relativiseras eller rättfärdigas givetvis inte automatiskt genom en analys av handlingarnas kulturella sammanhang.

De förändrade handlingsmönster som Jarrick och Söderberg presenterar ifrågasätts i sig knappast av någon. Inslaget av interpersonellt våld har minskat, inslaget av brutala bestraffningar har minskat, nattvardsgången har minskat, den negativa attityden till ogifta mödrar har avtagit och så vidare. Det är också troligt att sådana kvantitativt iakttagbara förskjutningar representerar en mer grundläggande mentalitetsförändring. Men därifrån är steget långt till att hävda att nämnda förändringar sammantaget visar på en civilisering som uttrycker ökad affektkontroll och tilltagande empati. Det kan ifrågasättas om det är möjligt eller ens meningsfullt att fastställa en objektiv och absolut måttstock för att historiskt mäta graden av civilisering i olika

25. Jämför diskussionen i Jarrick 1995.

samhällen. På det området finns för övrigt en del avskräckande exempel. Mer fruktbart som historisk problematik torde det vara att studera attityder, normer och handlingsmönster och att försöka förklara dessa. Däremot är det en i högsta grad central och angelägen etisk/moralisk problemställning hur vi själva förhåller oss till olika handlingar, normer och attityder. Men ett etiskt avståndstagande från våld gör oss inte automatiskt mer kapabla att historiskt förklara varför man slogs mer på 1500-talet än idag.

Civilisationsteorin är på många sätt problematisk. Den riskerar att förvandla den medeltida och tidigmoderna människan till ett slags obegriplig psykopat, definierad genom sina medmänskliga tillkortakommanden. Den fylls gärna med ett normativt innehåll som blir problematiskt att hantera då det handlar om att förklara historiska förändringsprocesser och att analysera skillnader mellan olika typer av samhällen. Men civiliseringsteorin hör för den skull definitivt inte hemma på den numera ganska fullmatade historieteoretiska sophögen. Elias syntes har, som så många andra liknande arbeten, sitt kanske största värde i en potential att problematisera historien och att generera nya frågor och tolkningsförsök. Detta förutsätter samtidigt att själva civiliseringsprocessen problematiseras och att civiliseringsperspektivet inte oreflekterat transformeras till en enkel verklighetsbeskrivning.

Jag delar inte Jarricks och Söderbergs tolkningar, men mitt främsta syfte har inte varit att framföra det budskapet. I stället har jag velat återuppta diskussionen kring möjliga förklaringar av våldets förändring över tid. Mitt syfte har också varit att inleda en diskussion om de vetenskapsteoretiska och metodologiska grunderna för att uttala sig om graden av affekt och empati i historiska samhällen, samt att initiera en diskussion om de diskursiva elementen i civiliseringsprocessen.